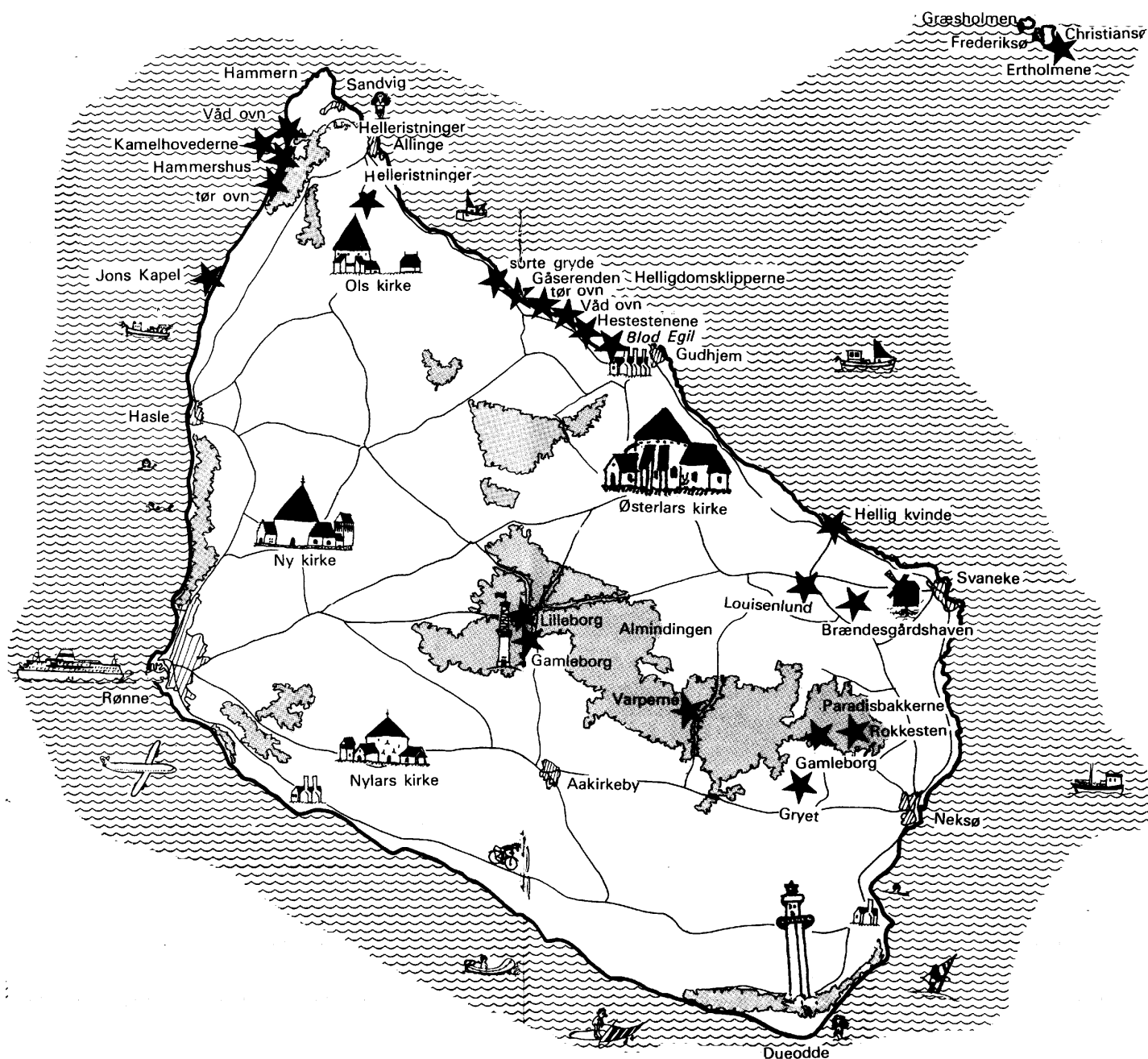

EVENTYRØEN

babc's lejrskolebog om

Bornholm

14. til 18. september 2009

Indhold

1. Bornholm, ferieøen
2. Klipperne
3. Rundklipper, Hammerknuden
4. Klippehuler, de våde og tørre ovne
5. Gåserenden
6. Sorte Gryde
7. Blod Egil
8. De fritstående klipper, Kamelhovederne og Jons Kapel
9. Rokkestenen
10. Ture i Paradisbakkerne
11. Gravhøj, de underjordiske
12. Varperne
13. Helleristninger
14. De to Gamleborge
15. Bautasten
16. Runesten
17. Lilleborg
18. Rundkirkerne
19. Hammershus
20. Christian Ø, den 300 år gamle fæstning

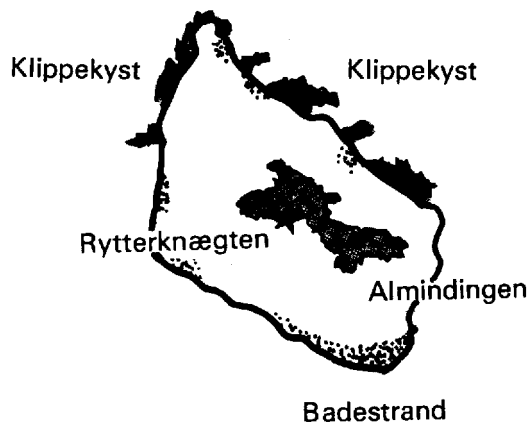
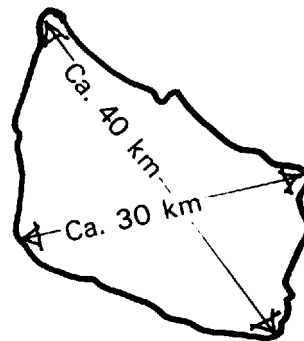
Kilde: Bornholms Tidende

Navn:

Til dine øvrige bemærkninger:

Bornholm er en dejlig ferieø. Derfor sejler der især om sommeren mange færger hertil med turister. Fra Køge tager det 7 timer at sejle de 180 km til Bornholm. Fra Sverige tager det kun 2 1/2 time. Fra Tyskland er der to ruter. Den ene tager 4 timer og den anden tager 10 timer. Øen er ca. 40 km lang og ca. 30 km bred.

Mange tager herover på cykeltur, fordi det er overkommeligt at cykle rundt. Afstandene er korte, og der er hele tiden nye oplevelser. Bornholm har en meget spændende natur. Ca. 2/3 af øen er klippegrund. Klipperne er især flotte ud mod kysten. Her står de med stejle skrænter og dybe kløfter. Mod syd er der kilometerlange, brede, hvide sandstrande. De hører til Danmarks bedste.

Men også fra bugter og vige mellem klipperne er der dejligt at bade. I midten af Bornholm ligger den store skov, Almindingen, som er Danmarks tredje største. Her er øens højeste punkt, Rytterknægten, der ligger 162 m over havets overflade. Bornholm er rig på oplevelser. Udover dejlige sandstrande, spændende klipper og eventyragtige skove, finder du en masse levn fra fortiden. Mange af disse er Bornholm særlig berømt for. Der er f. eks. bautasten, helleristninger, rundkirker og den mægtige fæstningsruin, Hammershus.

Klipperne

Bornholm er en spændende klippeø

Her er stejle klipper, huler og grotter, kløfter og sprækker. Vandet er klart og klipperne er sjove at bade fra.

Hvorfor er Bornholm en klippeø?

Øen er rester af en ca. 1400 millioner år gammel bjergkæde, som fortsætter op i Sverige. Der er faktisk også klipper i det øvrige Danmark, men de ligger helt nede i 1 til 5 kilometers dybde.

Skal vi kigge lidt nærmere på klipperne?

De er dannet af stenarterne granit og gnejs. Gnejs er der mest af, det kaldes også for sribet granit. Når du ser stenen tæt på kan du se en masse små korn i forskellig størrelse og farve. Det er de mineraler, stenen er sammensat af. Mineralerne er små krystaller. De mest almindelige mineralkrystaller er feldspat, kvarts, glimmer og hornblende. Feldspat er rødlig, grålig eller hvidlig. Kvarts er hvidlig eller gennemsigtig. Man kan se forskel på de to mineraler på den måde, de knuses på. Feldspat går i stykker, så der kommer nogle lige glatte flader. Kvarts knuses nærmest som en sukkerknald. Hornblende er sort og glimmer er gråt og glimrer.

I gnejs har de mørke mineraler lagt sig i lag, så stenen ser sribet ud.

Nogle steder findes der områder med særlig meget feldspat. Du kan se det som rødlig eller hvidlige områder i klippen. Her fra kan du få en fin, lille krystalsten.

Det er almindeligvis granit, stenhuggerne bruger for gnejs har tilbøjelighed til at gå i stykker efter striderne.

Klipperne skifter farve forskellige steder på Bornholm. Det er mængden af de forskellige mineraler, som klippen er dannet af, der giver de forskellige farver.

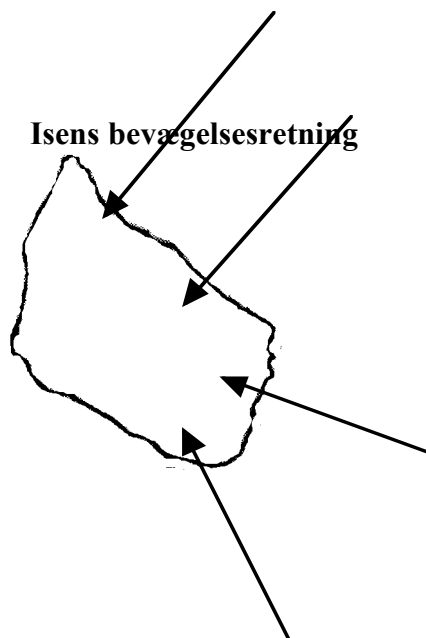
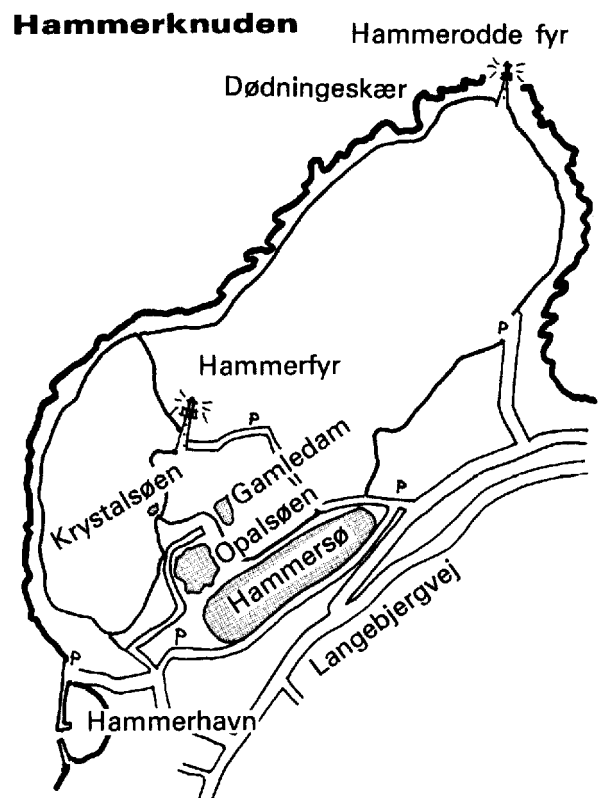
For eksempel er hammergranit rødlig og rønnegranit blålig. Nogle mener, at rønnegranit er verdens bedste sten for stenhuggere at hugge i.

Granitklipper. Nordvestkysten, Bornholm. Foto: Sren Koustrup, Biofoto.

Rundklipper

Istiden formede klipperne Da klipperne blev dannet for mange millioner år siden, så de ikke ud, som de gør nu. De har været meget højere og mere spidse og kantede. De klipper, vi ser på Bornholm, er bunden af den gamle bjergkæde. Toppen er gennem tiderne slidt væk af vind og vejr. Under istiden var Bornholm dækket af kilo metertykke ismasser. Den enorme tykke is sled kraftigt på klipperne. Isen var så tyk og tung, at de underste lag i isen blev bevægelige. Sådanne bevægelige ismasser kaldes for gletschere. På sin langsomme vej hen over klipperne sleb den tunge is på klipperne. Større klippeområder, som er slebet af isen, kaldes for rundklipper. Bornholms største rundklippe er Hammerknuden. Det er et stort fredet areal, der rager 77 m op over havoverfladen.

Skurestriber

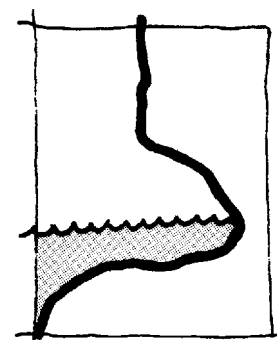
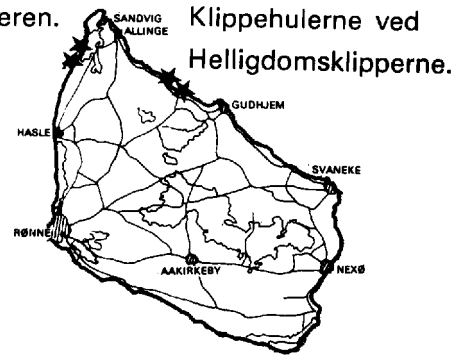
På gletscherens underside sad der fastfrosne sten. Disse sten sleb og ridsede. På nogle klippeflader kan du se skurestriber, som er ridset af de fastfrosne sten. Især på klipperne på Hammerknuden kan du finde mange skurestriber. Skurestriberne og klippernes facon fortæller os, hvorfra isen er kommet, og i hvilken retning den har bevæget sig. I klippen kan du se skurestriber, som isen har ridset for mere end 15000 år siden. Man kan tydeligt se på den stejle læside mod vest, at isen er kommet fra øst. Ved Hammeren er kysten mere stejl og lige afskåret i sammenligning med østkysten, som er betydeligt mere indskåret med skær og kløfter.

Klippehuler

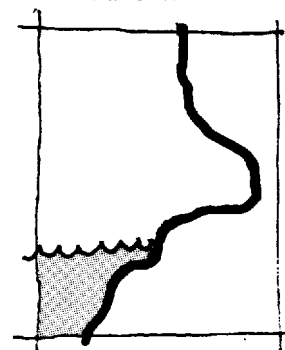
Klippehulerne, de våde og tørre ovne

Også havet har gennem tiderne slidt på klipperne. De områder i klipperne, der var mindre stærke, er slidt væk. Der er derfor flere steder opstået huler ind i klipperne. Hulerne kaldes for våde og tørre ovne. En våd ovn er en klippehule, hvis bund ligger under havets overflade. Vandet løber ind i hulen. Hvis du skal derind, må du sejle. Fra Hammerhavn sejler der små motorbåde langs kysten og ind i den våde ovn, der ligger her. På begge sider af Nordbornholm ligger der våde og tørre ovne.

Klippehulerne ved Hammeren.

Våd ovn

tør ovn

Den tørre ovn ved Helligdomsklipperne. Som du ser, løber der ikke vand ind i den tørre ovn.

Gåserenden

Gåserenden er en 2 m bred og 24 m dyb klippespalte ved Helligdomsklipperne. Ved indgangen skulle der hænge en drypsten, der ligner en gås. Kigger du ind i klippespalten ude fra vandet, er det ikke nemt at få øje på gåsen. Før i tiden, hvor man roede turister langs kysten, kunne båden gå længere ind til land, og man kunne lettere få øje på den. I gamle dage troede man, at der gik en underjordisk gang fra Gåserenden til den tørre ovn ved Hammershus. Man troede også, at Fanden havde sin hule i denne gang.

Et gammelt sagn fortæller

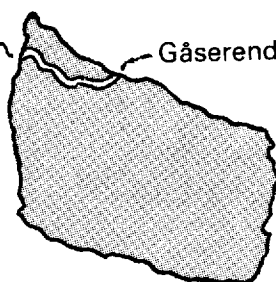
En gås blev engang sluppet ind i hulen ved Hammershus. Da den kom igennem den underjordiske gang og ud på den anden side, klyngede Fanden den op ved udgangen og forvandlede den til en sten.

Engang var der to mænd, som væddede om hvem af dem, der først kunne komme fra slottet Hammershus og til den hellige kilde ved Helligdomsklipperne. Den ene skulle gå over jorden og den anden skulle gå under jorden ad den underjordiske gang. Da manden, som gik over jorden, kom til kilden, sad den anden der allerede, men han var død.

Den underjordiske gang.

Den tørre ovn. Gåserenden

Sorte gryde

Klippegrotten »Sorte gryde« ligger også ved Helligdomsklipperne. Sorte Gryde er en dyb og smal grotte. Klippeveggen er kold og våd. I begyndelsen er gangen snæver, men kommer du først ca. 10 m ind, fører der en stige ned til en hule, hvor der er plads til 3-4 personer. Vil du fortsætte videre ind i klippen, er det klogt at have en god lommelygte med. For nu bliver det mørkere og mørkere.

Læg mærke til de store sten, som engang er faldet ned og har kilet sig fast i klippesprækken. Det er meget rart at vide, at de ikke kan komme længere, især når man har tænkt sig at gå ind i grotten.

Indgangen til Sorte Gryde

Blod Egil

Hvis du tager med båden fra Gudhjem til Helligdomsklipperne, kan du se en bornholmsk jarl, der blev kaldt for Blod Egil. I klipperne er der et mandelignende hoved, som skal forestille Blod Egil

Om Blod Egil fortælles:

Navnet Blod Egil havde han fået, fordi han i en kamp mod de bornholmske fjender var blevet så tørstig, at han havde drukket drikkevandet, der var løbet ud i lasten og havde blandet sig med blodet fra de sårede og dræbte. På den lille ø Græsholmen ved Christiansø havde man fundet resterne af et norsk skib, som var blevet brændt.

Det kunne kun være Blod Egil. Kongen havde længe været rasende på jarlen, fordi han tog på plyndringstogter, drak og var en værre

balladmager. Det passede ikke den hellige kong Knud. (Knud den Hellige). Nu greb kongen chancen for at få ram på Blod Egil. Han rejste til Bornholm og fik jarlen hængt. Bornholmerne skulle have været kede af det, for de mistede en meget dygtig beskytter. Blod Egil havde været skrap til at holde sørøvere og andre fjender væk fra øen.

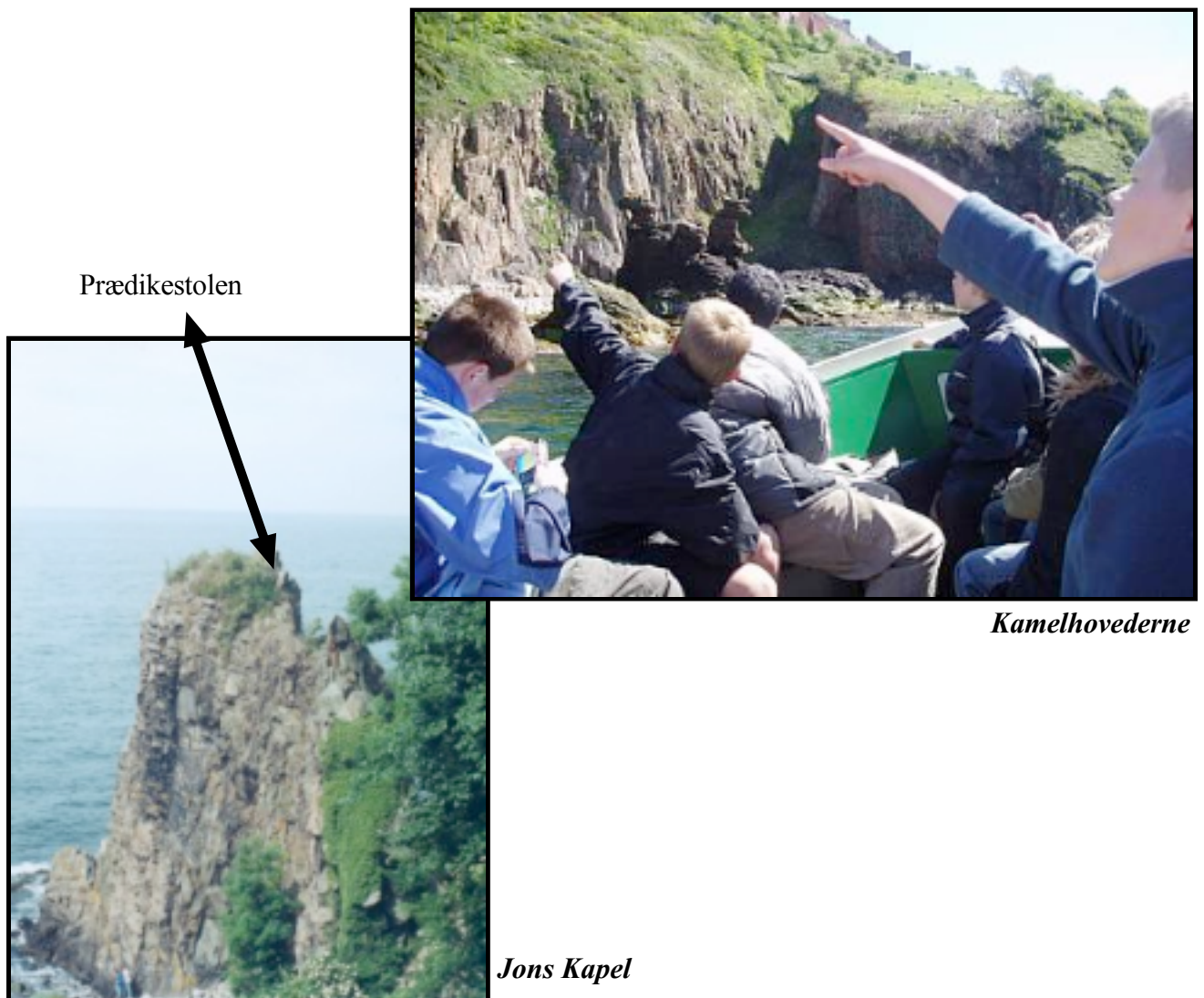
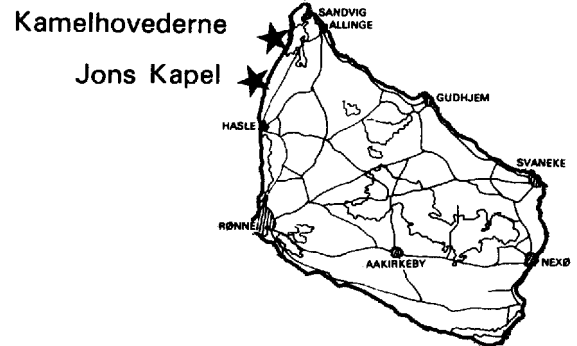
De fritstående klipper

De stærke klipper står tilbage som skær og fritstående klipper.

Engang var de en del af den faste klippe langs kysten. Men også her har vejret, havet og isen gennem mange tusinde år slidt de mindre stærke dele bort.

De mest kendte fritstående klipper er Kamelhovederne eller Kamelrykkene som de også kaldes og Jons Kapel. **Kamelhovederne** ligger lige neden for fæstningsruinen Hammershus. Fejlagtigt bliver de også kaldet for Løvehovederne, men Løvehovederne sidder i den faste klippe lige ved Kamelhovederne. Du kan kun se dem ude fra vandet.

Jons Kapel ligger længere mod syd ned mod byen Hasle. Klippen har fået navn efter en mand, som skulle have levet for mange hundrede år siden. Jon prædikede kristendom for øens beboere.

Kamelhovederne

Jons Kapel

Rokkesten

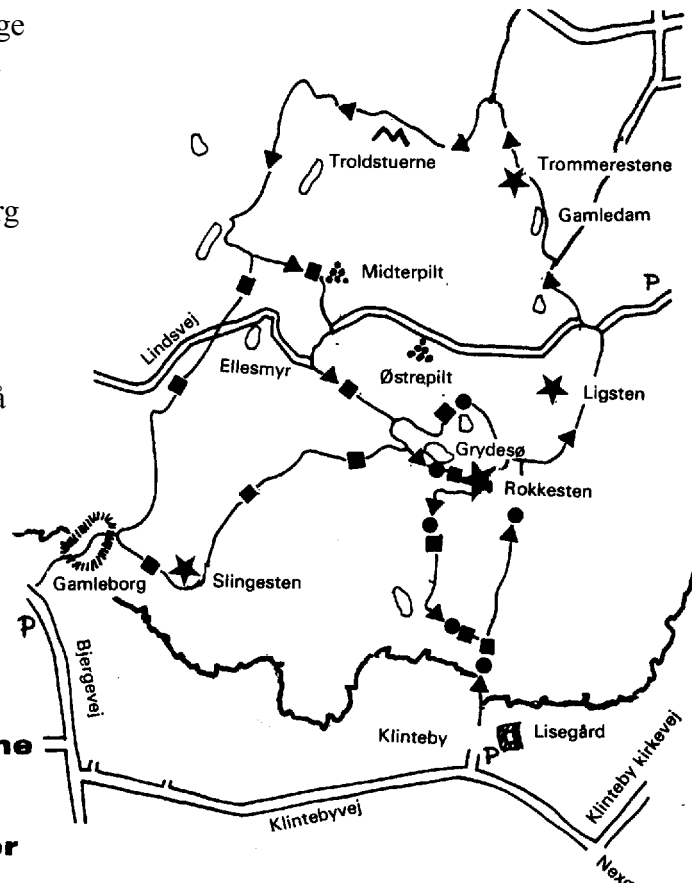
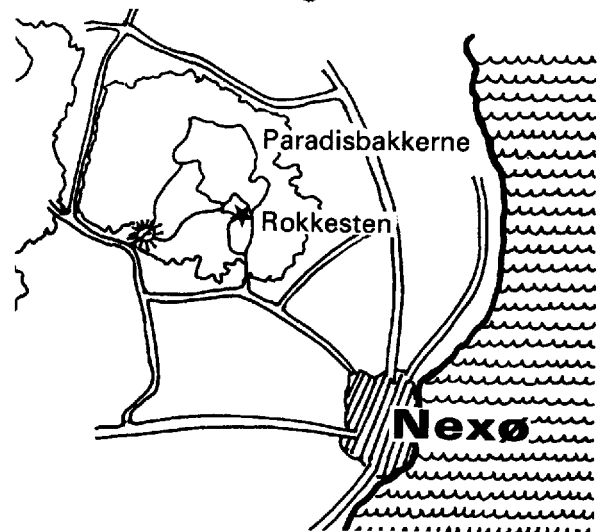
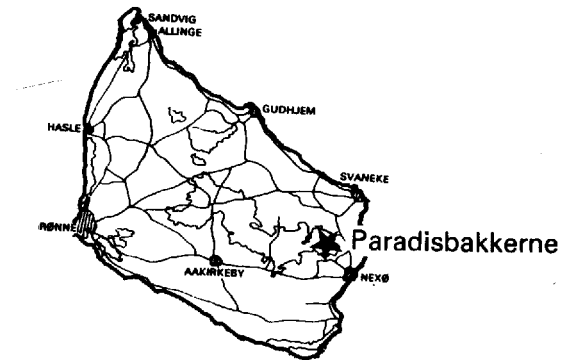
De store tunge sten, som isen rev med sig kaldes for vandreblokke. Da isen smeltede for ca. 15.000 år siden lå der mange af disse sten tilbage på Bornholm. Enkelte havde lagt sig på en sådan måde, at de ved skub kunne rokkes. Bornholm har flere af disse rokkesten.

Den 35 tons tunge rokkesten i Paradisbakkerne er nok den kendteste. Den er derfor med tiden blevet rokket så meget, at den nærmest har rokket sig fast i jorden. Man kan dog stadig få den til at gi' sig lidt. Det skulle stadig være muligt at finde en, der kan rokke. Ligstenen er også en vandreblok, som ligger i Paradisbakkerne.

Ture i Paradisbakkerne

Paradisbakkerne er nærmest en eventyrskov. Her er spændende at gå, for man går på klipperne mellem træer og krat. Nogle steder er der meget stejle kløfter langs de snoede stier. Her er mærkede stier, så man kan vælge en rute efter, hvor langt man vil gå, og hvad man vil se på vejen. Derfor er det praktisk med et kort, som viser de mærkede stier og deres forløb. Her er smukke dale og søer, store vandreblokke, rester af en gammel borg fra jernalderen og helvedesbakker, der er gennemskåret af dybe kløfter med lodrette klippevægge. Sidst på sommeren kan du plukke blåbær, der er masser af dem i skovbunden. Midt på sommeren er her også mange vilde kirsebær.

- **Turen varer ca. 1 time**
- **Turen varer ca. 2½ time**
- **Turen varer ca. 4 timer**

Gravhøje

I gravhøjene bor de underjordiske, de bornholmske trolde. Det troede man i hvert fald engang. Nogle tror det måske endnu. De underjordiske er et småfolk som nisserne. Der er fortalt mange mystiske historier om de underjordiske.

De underjordiske ejer alt, hvad gravhøjene gemmer. De skulle være meget rige. Mange historier fortæller om, hvordan folk har forsøgt at få fat i højenes rigdomme, men hver gang er det gået galt. Fruenat skulle man kunne få fat i »skatten«, hvis man ellers kunne overholde reglerne. Man skal begynde, før solen går ned, og man må ikke komme hjem før solopgang. Man skal have et lagen over hovedet, og man må ikke sige et ord.

En historie fortæller:

Fruenat havde en mand været på en høj for at få fat i de underjordiskes penge, når de kom ud af højen for at tælle dem. Det lykkedes manden at få fat i pengekassen.

Med kassen under armen løb han hjem, alt hvad han kunne. De underjordiske var lige i hælene på ham hele vejen, medens de råbte: "Det er vores, det er vores". Manden tav lige til han nåede inden for sin dør, som han skyndte at låse efter sig. Så råbte han: "Nej, de er mine". Men da forsvandt pengene lige for næsen af ham, for solen var endnu ikke stået op.

Rigtig bange har man nok ikke været for de underjordiske, for de kunne også være hjælpsomme, hvis man behandlede dem ordentligt og holdt sig væk fra deres høje. Gravhøjene står »ensomme« ude på marken med tæt krat omkring. Når det mørkner, kan de godt virke lidt mystiske, og det er nok fordi man ved, at her er blevet begravet flere mennesker for mange år siden. Gravsteder har altid givet anledning til spændende fortællinger. Gravhøjene er fra den tid, vi kalder for bronzealderen. De er altså omkring 3000 år gamle.

I bogen »De underjordiske« af Valdemar Seier, udgivet af Bornholms Tidende, kan du læse mange historier om de små folk.

*Til Skt.
Hans
bliver
varperne
pyntet med
grene og
blomster
til minde
om de tre
søstre*

Varperne

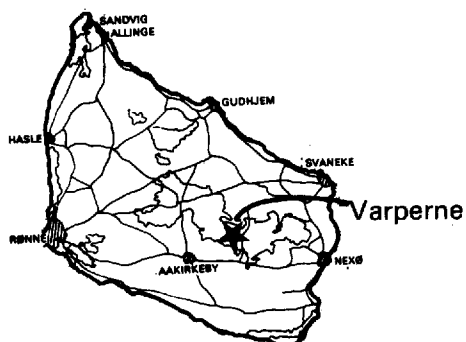
Varperne er stengrave, som også stammer helt tilbage til bronzealderen. Sådanne stengrave er især fundet på stenrige steder, hvor der er sparsomt med jord. Varperne har nok fået deres navn, fordi man kaldte det at varpe, når man kastede sten sammen i en bunke. Varperne blev i gammel tid brugt som vej visere.

Sagnet om Varperne:

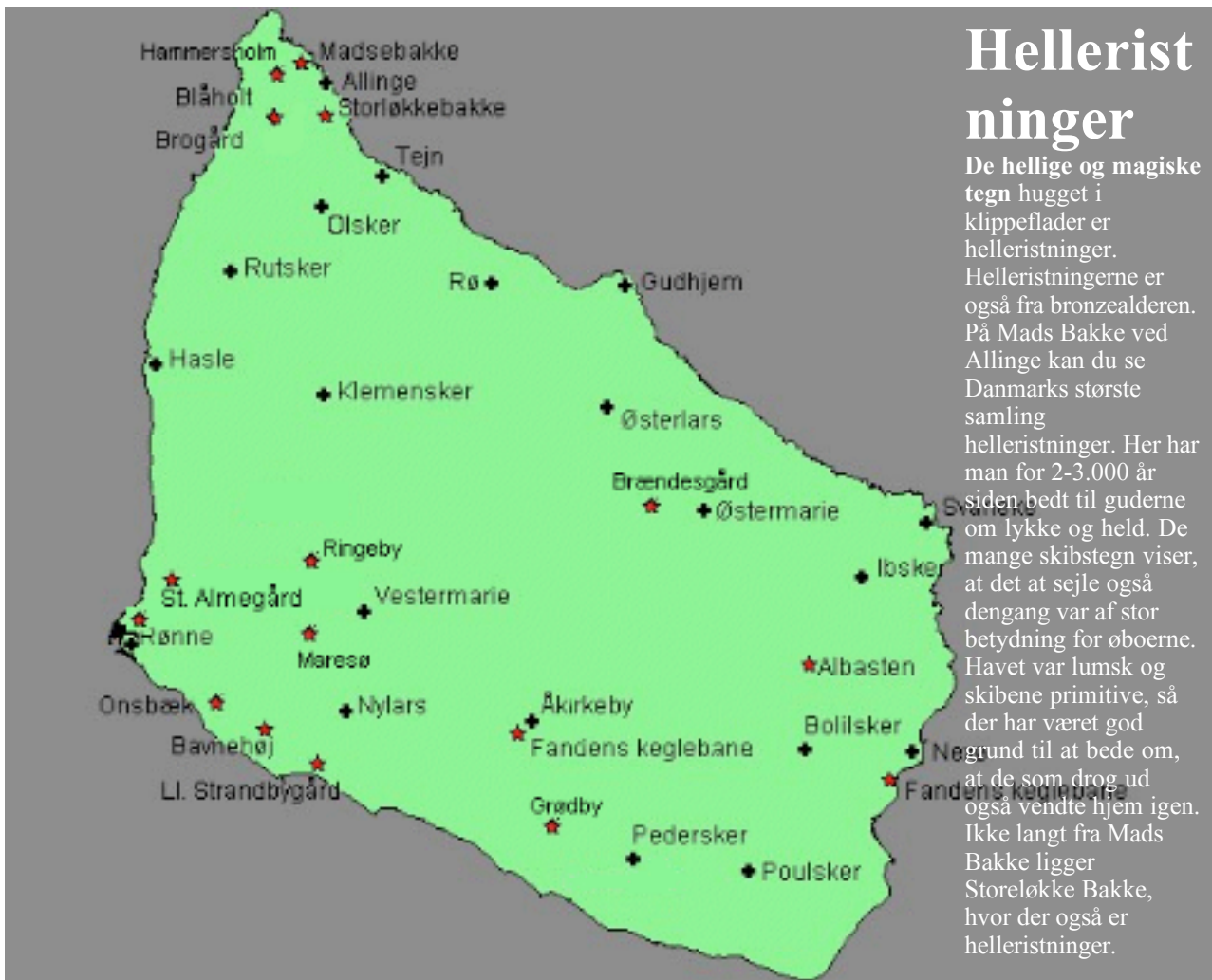
På en nærliggende gård boede en bonde med sin kone og deres tre sønner. Sønerne måtte af en eller anden grund flygte fra øen, og man hørte ikke mere fra dem.

I stedet fik bonden og hans kone tre meget smukke døtre. En søndag gik de tre piger ud for at plukke blomster. Pludselig dukkede tre mænd frem. Mændene var kommet til øen om natten med et sørøverskib. Pigerne blev bange og løb, men mændene fangede dem og dræbte dem. Senere blev de tre mænd fanget og hængt i et træ. Da de hang der, blev de genkendt som de tre sønner, der i sin tid var flygtet fra øen. Nu var de vendt tilbage og havde dræbt deres søstre.

Ikke langt fra Varperne ligger en anden stengrav, som hedder Knægten. Her skulle røverne have dræbt en stor dreng. (Hvis man da skal tro de gamle historier).

Stengrav med urne
også kaldet en røse

Helleristninger

De hellige og magiske tegn hugget i klippeflader er helleristninger. Helleristningerne er også fra bronzealderen. På Mads Bakke ved Allinge kan du se Danmarks største samling helleristninger. Her har man for 2-3.000 år siden bedt til guderne om lykke og held. De mange skibstegn viser, at det at sejle også dengang var af stor betydning for øboerne. Havet var lømsk og skibene primitive, så der har været god grund til at bede om, at de som drog ud også vendte hjem igen. Ikke langt fra Mads Bakke ligger Storeløkke Bakke, hvor der også er helleristninger.

De to gamleborge

Der ligger en gamleborg både i Almindingen og i Paradisbakkerne. Begge borge er fra jernalderen. De blev bygget for omkring 1500 år siden som tilflugtsborge for øens befolkning.

Men der er ikke meget tilbage af de gamle borge. Man kan dog stadig se, at de har været bygget på høje og svært tilgængelige steder. Man kunne herfra let forsvare sig, især når man havde masser af kastesten. Også i vikingetiden, da den barske viking Bue Digre kæmpede mod øens fjender, har befolkningen med deres husdyr søgt beskyttelse på borge.

Om Bue Digre fortælles:

Bornholm havde engang en høvding, som hed Veset. Veset havde nogle sønner, som var vikinger. De havde været med i mange kampe. Den ene hed Bue Digre, en kæmpe viking. I et søslag mod nordmændene fik han sådanne hug, at han mistede begge hænder. Da hans kæbe også røg, udbrød han: "Nu vil de bornholmske piger ikke længere sukke efter mine kys." Derefter havde han med armstumperne grebet sin guld-kiste og var sprunget over bord. Det var en barsk herre, vikingen Bue Digre.

Den bornholmske viking Bue Digre

Bautasten

Hellig kvinde er navnet på bautastenen, der står ud til landevejen mellem Listed og Bølshavn. Med lidt god vilje kan den høje, slanke sten godt ligne en kvinde. De små sten omkring hende er hendes børn.

Om hellig kvinde fortælles:

*Engang var der en mor med ni børn.
Deres far truede med at dræbe dem, men
for ikke at blive dræbt blev de alle
forvandlet til sten.*

Fra gammel tid har det været skik at hilse på Hellig kvinde.

Louisenlund og Gryet er begge steder med en større samling bautasten. De ligner nærmest oldtidskirkegarde. Louisenlund er den største med 51 sten.

Ofring af heste til guderne skulle være sket ved Hestestenen.

Hestestenen er en samling bautasten, som står ved den lille sti, der løber fra Gudhjem til Helligdomsklipperne. Stenene står helt ud til vandet. Her blev hestene jaget ud over den stejle klippeskrænt, hvor de nok hurtigt blev slået ihjel på vej ned mod havet. Til ære for guderne, som man håbede ville gøre godt til gengæld. En bautasten er en mindesten, som blev sat til minde om en død eller en begivenhed, der engang fandt sted. Man brugte bautasten i både bronzealder og jernalder, så de er mellem 1.000 og 3.500 år gamle. Mange steder på Bornholm står disse store sten og minder os om de mennesker, der levede her for flere tusind år siden.

Runesten

På Bornholm kan du også se mange runesten. Runestenen er en mindesten ligesom bautasten, men i runestenen er indridset vores ældste skrifttegn, runerne. Da runestenen på Bornholm har en kristen indskrift, mener man, at de stammer fra middelalderen, tiden efter vikingetiden.

De er altså omkring 900 år gamle. Den største og mest kendte er Brogårdsstenen, som står ved Hasle.

Runestenen står ofte ved kirkerne. Her står også andre meget gamle gravsten. Ved den gamle Østermarie kirke, der er en ruin, er der mange. Her skulle Bornholms befrier, Jens Kofoed, være begravet i slutningen af 1600-tallet.

F Æ Þ R < X P
f u t h a r k o w
H T I o K J Y S
h n i j p i R s
↑ B M M I o M X
t b e m i n g d o

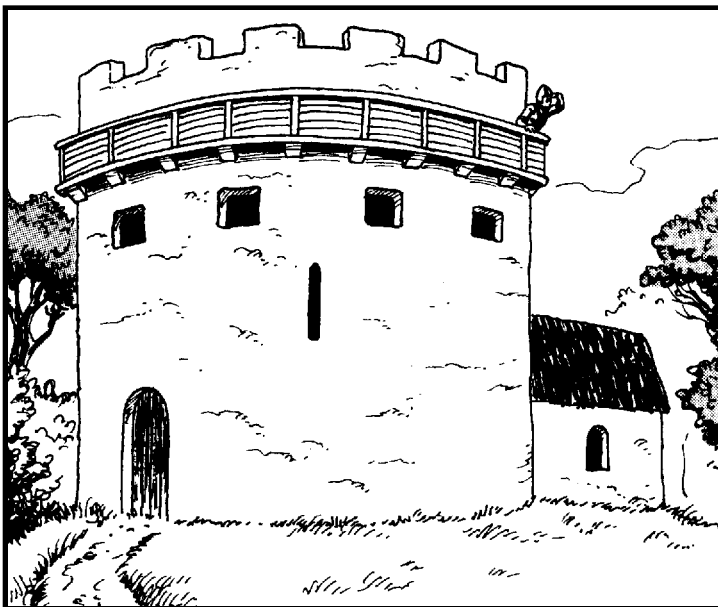
Lilleborg

Lilleborg i Almindingen blev bygget i middelalderen omkring 1190. Det var nogenlunde samtidig med rundkirkerne. Lilleborg var kongens borg.

Også Lilleborg blev bygget højt oppe på en klippe. Borresø, der ligger på den ene side, gik dengang næsten hele vejen rundt om borgen. Kun ad smalle stier kunne man komme derop. Men trods den gode placering og nogle tykke kampestenmure blev borgen alligevel ødelagt. I 1259 indtog Rügen-fyrsten Jarimir borgen. 300 mænd blev dræbt og borgen lagt i ruin. På dette tidspunkt hørte Skåne med til Danmark. I Skåne sad en stolt, stejl og ærgerrig biskop, som hed Jacob Erlandsen. Kongen, Kristoffer den 1. og biskoppen var kommet i voldsom strid, fordi kongen ikke ville give biskoppen større magt, end han allerede havde. Kongen lod biskoppen fængsle.

Men biskoppen var gode venner med fyrst Jarimir, så hvem mon stod bag Lilleborgs ødelæggelse ?

Samme år, som man mener, at Lilleborg blev ødelagt, døde kongen pludselig. Mange mente, at en munk havde hældt gift i den hellige nadver, som kongen havde drukket.

Rundkirkerne de gamle fæstninger

“Oppe på vægtergangen gik nogle bønder og holdt udkig. Man havde hørt, at barbariske sørøvere havde sneget sig i land. De omkringboende, som var for svage til at søge ly i højlyngen, sag beskyttet bag de tykke mure. De værdifulde ting var også gemt her. Det kogende vand og kalken var klar til at blive hældt i hovedet på fjenden. Stenslynger, armbrøst, buer og pile var klar til affyring. Fjenden skulle ikke ønske sig at komme for tæt på.”

Sådan kunne det godt have været ved Østerlars Rundkirke for 600 - 800 år siden. Bornholm blev dengang ofte overfaldet af sørøvere og andre, som

ville erobre øen eller røve fra befolkningen.

Kirkerne var derfor oprindeligt bygget, så de også kunne bruges som fæstning.

Her kunne man gemme sine skatte, og de svage kunne søge skjul, indtil faren var drevet over.

Omkring kirkemuren var en høj fæstningsmur, hvorfra man i begyndelsen kunne beskyde fjenden, indtil man måtte trække sig tilbage bag fæstningens over en meter tykke mure. De tykke og runde mure gjorde det faktisk umuligt for fjenden at gøre større skade.

De fire rundkirker på Bornholm (Østerlars, Olsker, Nyker og Nylars) er bygget i slutningen af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet. Tilbygningerne og støttepillerne er bygget til i 1500-1600 tallet.

Hammershus

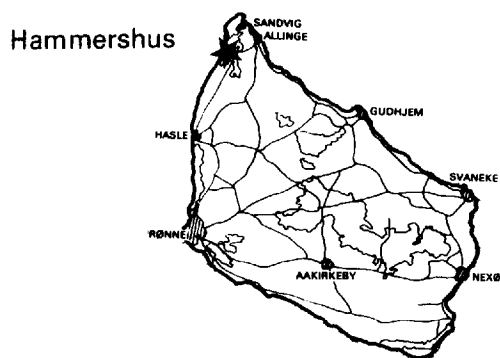
Nordeuropas største borgruin ligger på en 74 meter høj klippeknode helt ud til den stejle klippekyst. Ærkebiskop Jakob Erlandsen lod den store borg bygge i 1256. Biskoppen rådede over en del af Bornholm, men det var ikke nok for ham. Med Hammershus som den største og stærkeste fæstning ville han forsøge at sejre over kongen og få sin vilje.

Hammershus blev også en meget stærk fæstning. Kun ved belejring kunne den indtages, og det skete kun få gange i borgens 400 år lange historie. Ved belejring sultede man borgfolkene ud. Fjenden holdt vagt, så nye forsyninger ikke kunne komme ind. Ærkebispens havde bygget et system af forborge, som måtte indtages en for en, før fjenden nåede til den indre borg.

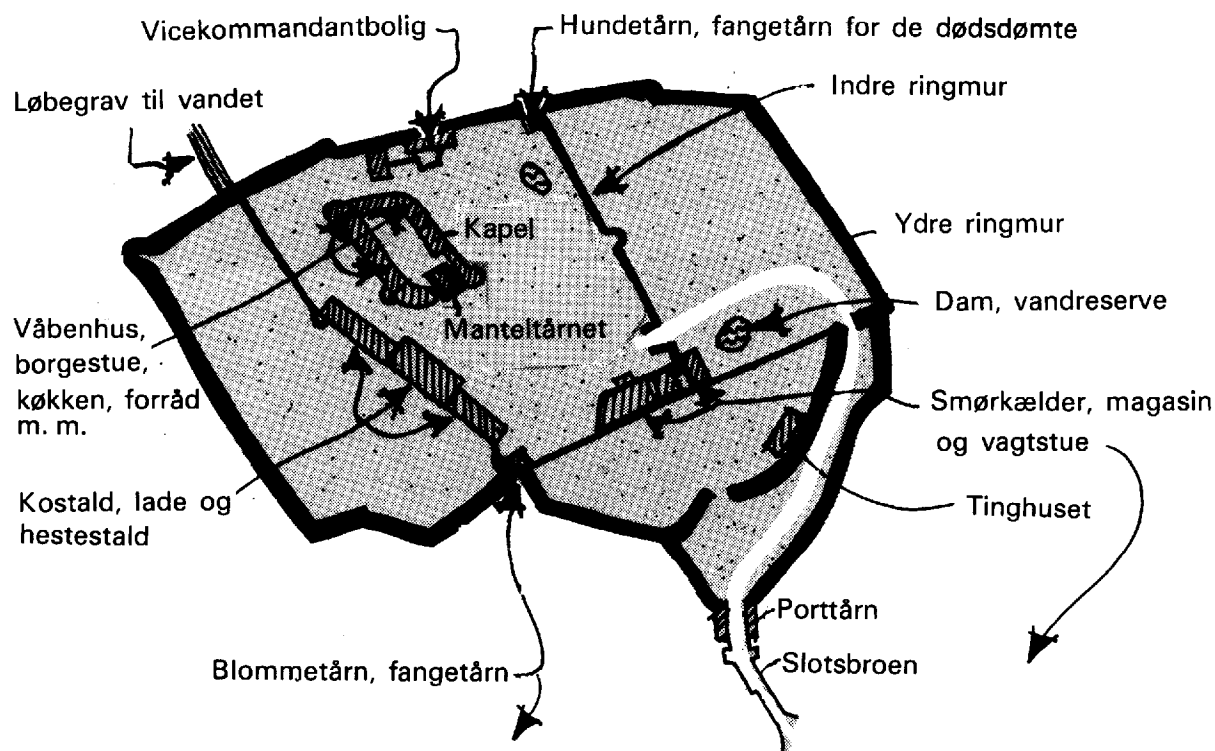
I godt 400 år var Hammershus en meget stærk borg, men opfindelsen af krudtet og kanonerne betød en svækkelse af borgen. Man begyndte at bruge krudt i midten af 1300-tallet. I begyndelsen havde krudtet ingen stor betydning. De første ildvåben var næsten mere farlige for dem, som brugte dem, end for dem, de var rettet imod.

Det tog omkring et kvarter for en soldat at gøre sin bøsse klar til affyring. I den tid kunne en dygtig bueskytte nå at fyre ca. 180 pile. Men efterhånden blev våbnene forbedret og dermed blev Hammershus svagere.

I 1645 kunne borgen kun klare halvandet døgn angreb. Herefter blev Hammershus brugt som administrationsbygning og fængsel. I 1660 blev Leonora Christine og hendes mand, Corfitz Ulfeldt fængslet på Hammershus. Her sad de som fanger i halvandet år. De led meget under deres tyranniske vogter.

Plan over fæstningsruinen

I Manteltårnet boede slotsherren

En mørk, regnfuld nat lykkedes det for dem at flygte. De havde fået jernstængerne revet fra hinanden ved at grave pudset væk fra vinduet. Ved hjælp af sammenbundne lagenstrimler smurt ind i tagl (fedt) fik de fire sig ned af det høje Manteltårn, som var deres fængsel. Efter en skrækkelig flugt i mørket på de våde stejle og glatte klipper, lykkedes det de forkomne fanger at nå til Sandvig. Her ville de stjæle en båd til den videre flugt. - Men de blev opdaget. - De blev ført tilbage til Manteltårnet, hvor de nu kom under endnu strengere bevogtning. Leonora var datter af Christian den 4. Men kongen var død, og det var nu hans søn, Frederik den 3., der var konge. Frederik den 3. var gift med Sofie Amalie, som bestemt ikke kunne lide Leonora. Først da Sofie Amalie var død, blev Leonora frigivet fra sit lange fangenskab. Det havde varet i 24 år. De 22 år sad hun som fange i Blåtårn i København. Herefter tilbragte hun resten af sin tid i et kloster.

I 1660 blev Leonora Christine og hendes mand, Corfitz Ulfeldt fængslet på Hammershus.

Fæstningen efter en gammeltegning.

Hammershus har fået bønderne til at gyse.

Byggeriet havde kostet dem meget hårdt arbejde. Prygl er der sikkert mange, der har fået, og nogle er sikkert blevet henrettet, fordi de ikke magtede det hårde arbejde. De bønder, som levede senere, led under forskellige strenge fogeder, som herskede fra borgen. Fogederne skulle indkræve skatter og sørge for ro og orden. Hårde straffe var der til dem, der ikke adlød.

Danmark og Sverige kom dengang ofte i krig med hinanden, og det led Bornholm under. Øen blev nemlig mange gange brugt som betalingsmiddel af taberen. På Hammershus sad der derfor skiftevis danske og svenske fogeder eller kommandanter. I 1658 var vinteren meget streng. Bælter og sunde var helt tillukkede med tyk is. Danmark og Sverige var i krig. Men heldet var med svenskerne.

En svensk hær på 13.000 mand gik fra Jylland over isen, besatte Fyn og fortsatte videre over isen til København.

Frederik 3. bad om fred. Bornholm og dele af Sverige blev igen svenskernes.

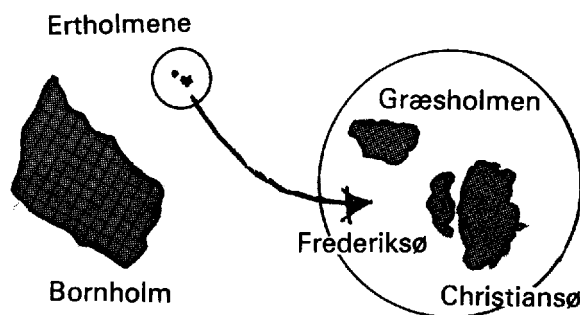
På Hammershus sad nu den svenske kommandant Printzensköld. Bornholmerne var meget utilfredse, og samme år gjorde de oprør. Oprørslederen Jens Koføed skød Printzensköld.

Svenskerne overgav sig, og Bornholm blev af oprørerne givet tilbage til den danske trone. Kongen måtte til gengæld love, at øen i al fremtid skulle tilhøre Danmark. Et billede af Bornholms befrier, Jens Koføed, hans to koner og 24 børn, hænger i Østermarie kirke. I dag laver man teater over de gamle tider. Om Jens Koføed, heksebrænding og andet, som foregik på Hammershus for mange hundrede år siden.

Christians Ø, den 300 år gamle fæstning

Christiansø, Frederiksø og Græsholmen er de tre øer i øgruppen Ertholmene. Øerne ligger ca. 20 km ud for Bornholms østkyst. Christiansø er 710 m lang og 430 m bred. Frederiksø er 440 m lang og 160 m bred. Græsholmen er et fredet fuglereservat med edderfugle og mange magearter. Der bor ca. 120 mennesker på øerne, hvoraf æle fleste er fiskere.

Postbåden sejler dagligt til Christiansø med nye forsyninger. Om sommeren sejler mange turister med. Turen varer ca. halvanden time. Det godt kan gynge en del.

I 1684 byggede Christian 4. fæstningen på Christiansø. Det var på en tid, hvor Hammershus var blevet administrationsbygning og var ved at forfalde.

Fæstningen på Christiansø skulle være flådens tilflugtshavn samtidig med, at man herfra havde gode muligheder for at udspionere og kapre fjendens skibe.

Fæstningen skulle være verdens første flådebase. Den står bevaret i dag, som den så ud for 150 år siden. Før fæstningstiden blev øerne brugt som fiskeriplads og nødhavn for fiskere. Endnu tidligere var de gemmested for sørøvere.

Lilletårn på Frederiksø er museum med mange spændende ting fra fæstningstiden. Bl.a. kan du se lægens forskellige instrumenter. Her er også mange udstoppede fugle. Du kan se alle de forskellige mågearter, som holder til på Græsholmen.

Øerne har været brugt som fangeøer.

I 1725 kom de første jernfanger hertil. Staklerne måtte slæbe deres jernlænker og sprænge granit resten af deres dage. Den sidste fange døde i 1782. Han havde været her i over 40 år. Også mere eller mindre sindssyge personer blev sendt til øerne. De lå jo isoleret, så her kunne de uønskede nemt gemmes væk.

En højst uønsket person var oprøreren Jacob Dampe.

Dampe ville give folket medbestemmelse, men det ville betyde mindre magt til kongen. Derfor blev Dampe dømt som forrædder og fik livsvarigt fængsel. De isolerede øer var et godt sted at gemme ham væk. Derfor byggede man her på Frederikssø i 1825 et fængsel til politiske fanger. Da der udbrød kolera, sendte man de syge til Christiansø, for at begrænse smitten på Bornholm. Fængslet blev da brugt som karantænehus, og Dampe blev flyttet til et fangeværelse på fæstningen. Uden for fængslet ligger kolerakirkegården. Her er begravet 71 døde. Kolera er en meget smitsom tarmsygdom, som mange døde af dengang. Dampe blev løsladt i 1842. Han rejste til Rønne, hvor han døde i 1867. Han havde været fængslet i 21 år.

Man kan endnu se tremmerne i fængselscellens vindue. Herigennem har Dampe sendt sine drømmetanker om friheden.

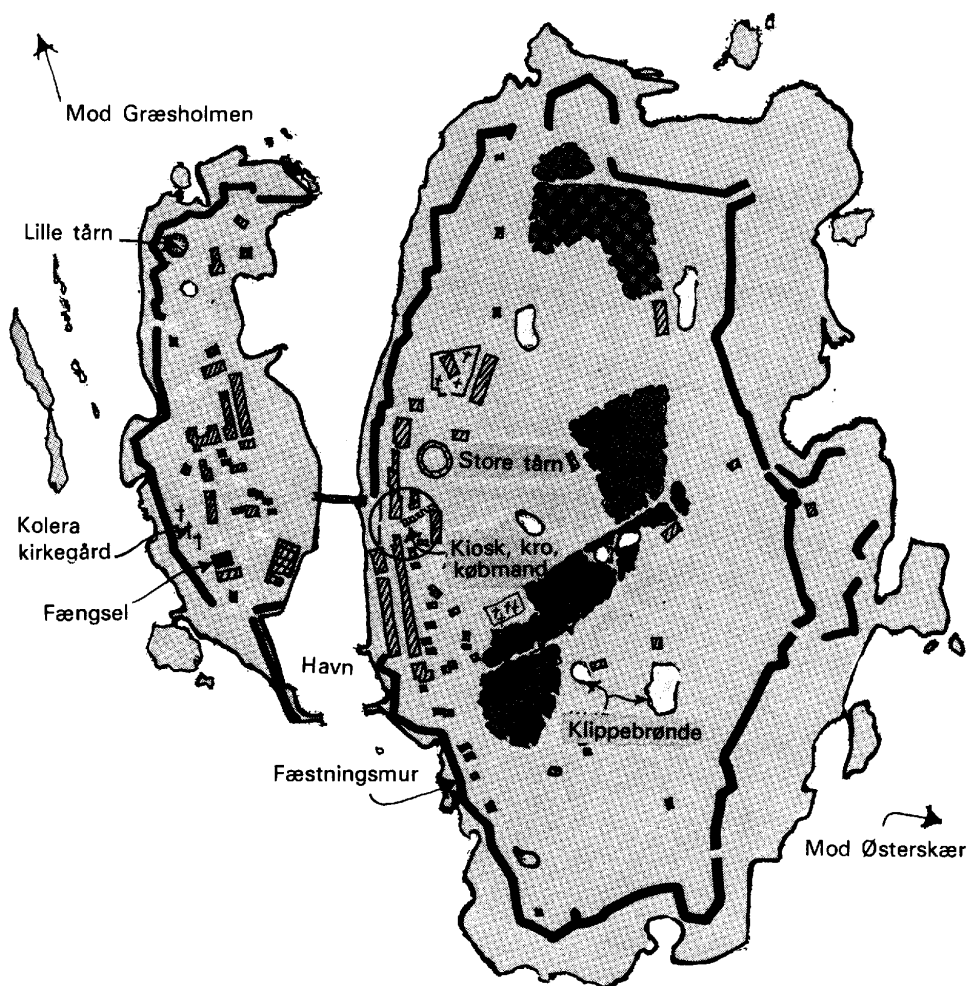
Græsholmen blev brugt til kirkegård og henrettelsessted. Her stod fæstningens galge. Da pesten hærgede, blev mange begravet her.

Øerne er klippeøer. Jord, byggematerialer og andet man skal bruge, måtte sejles hertil fra Bornholm.

I 1808 var danskerne i krig mod englænderne. Havnen lå fuld af kaperskibe og kaprede skibe, hvoraf der var flere af fjendens rigt lastede handelsskibe.

De engelske bombefregatter havde lagt sig øst for Østerkær. Kanonkugler fløj ind over øen. Heldigvis havde de så meget fart på, at de ramte vandet på den modsatte side. Men desværre blev kanonerne rettet, og fæstningen led stor skade på både bygninger og skibe. Flere blev dræbt eller såret.

Fra fæstningen kunne kanonerne ikke nå ud til de fjendtlige skibe. Først da englænderne sejlede forbi øerne, kunne kanonerne nå ud og jage fjenden væk.

Bornholm er også

Lækre varme, nyrøgede sild
Hyggelige byer
og små havne
masser af klitter
Bred sandstrand, Dueodde

Danmarks højeste fyrtårn, Dueodde:

Bygget 1980
Fyrhøjde 40m til omgang 42m.
216 trin til fyr lampe.
196 trin til omgang, der hvor du kan stå og kigge ned.
Lysstyrke ca. 40 km.
Tågelampe 3 blink hver 10. sekund.
Tågesignal 3 gange hver andet minut.

Spændende klatreture
Brændesgårdshaven - eller joboland
og meget mere.

Mellem Sandvig og Gudhjem ligger næsten halv-delen af Bornholms eksisterende røgerier. Det drejer sig om 23 røgerier, der spænder fra små private røgerier i baghaven til store røgerier indrettet på masseproduktion. Fælles for de store røgerier er en længe med plads til rensning, tørring, røgning og salg. Denne længe knyttes altid til en stor skorsten, som indeholder røgeovnen. Bygningerne er som regel spartanske og holdt i en arkitektur, der er renset for dekoration. Det gælder imidlertid ikke for de murede skorstene, hvor strømskifterne forener det konstruktive med det æstetiske. Røgerierne er vigtige, landskabelige og historiske fixpunkter, derfor er det vigtigt at bevare dem. De forankrer stederne til historien.

